

DYNAMICS OF THE POPULATION OF TANA (ATENI) GORGE
(DEMOGRAPHIC, ETHNIC AND SOCIAL CHANGES)

ტანას (ატენის) ხეობის მოსახლეობის დინამიკა
(დემოგრაფიული, ეთნიკური და სოციალური ცვლილებები)

IOSEB ALIMBARASHVILI

Doctor of History, Associate Professor of Gori State University

ORCID: 0000-0002-0347-1816

sosoalimbarashvili@gmail.com

+995577151219

Abstract

The history of Ateni Gorge, one of the strategic places of Georgia and ShidaKartli and the dynamics of its population over the centuries have been studied in the article according to the archival documents and narrative sources.

Tana Basin is located in the central part of the northern slope of the Trialeti Range, between the Trialeti, Satskhenisi and Tsereteli ridges. Tana starts at the east of Jamjama Mountain and joins the Mtkvari from the right at the intersection of Gori and Khidistavi.

Traces of the first inhabitants of the Tana Gorge can already be seen from the Middle Bronze-Late Bronze Age. The "Tana Gorge" was already known in the IV-VII centuries and was included in the administration of Spaspeti.

In addition to strategic locations, fertile lands, forests and pastures, the road from the ShidaKartli to KvemoKartli, Armenia and Meskhet-Javakheti through the KldekariSaeristavo passed through the Tana Gorge. There were plenty of tax collections coming through Ateni road and this was the reason why the royal court or other feudal lords were interested in its economic benefit.

The Tana Gorge has been owned by the Georgian Royal Court and the Church for centuries, but at different times the the Bagvashes, the Tsitsishvils, the Orbelians, the Eristavs and others had large estates here.

In the 10th century, the "country of Ateni" was owned by the most powerful feudal house of the Bagvashes but the first king of the united Georgia, Bagrat III, confiscated the fortress of Ateni from the Bagvashes and took possession of it.

The Bagvashes did not give up the strategic Gorge without a fight, but were eventually defeated by the Royal Court.

A number of inscriptions of the AteniSioni indicate the large-scale construction of the city at the initiative of Bagrat IV in the X-XI centuries in the "country" of Ateni. In these inscriptions "borders," "making riverbed" and other actions are mentioned.

Ateni became even more important during the reign of David the Builder. The Royal wealth was kept here.

The Ateni and Tana Gorge have since been the subject of constant attention and care from the Bagrations.

At the end of the XVIII century, thanks to the constant invasions of the Leks, the population in the AteniGorge was catastrophically reduced and it was repopulated only in the 1920s.

Keywords: Tana Gorge, Georgian Royal Court, Church, Baghvashes, the Tsitsishvils, the Orbelians, the Eristavs, The struggle for power, Population dynamics.

ოსებ ალიმბარაშვილი,
ისტორიის დოქტორი,
გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი
ORCID: 0000-0002-0347-1816
sosoalimbarashvili@gmail.com
+995577151219

აბსტრაქტი

სტატიაში მრავალრიცხოვან საარქივო საბუთებზე, დოკუმენტებსა და ნარატიულ წყაროებზე დაყრდნობით, შესწავლილია საქართველოსა და შიდა ქართლის ერთ-ერთი სტრატეგიული ადგილის - ატენის ხეობის ისტორია და მისი მოსახლეობის დინამიკა საუკუნეების განმავლობაში.

ტანას აუზი მდებარეობს თრიალეთის ქედის ჩრდილო კალთის ცენტრალურ ნაწილში, თრიალეთის, საცხენისის და წერეთის ქედებს შორის. ტანას სათავე იწყება ჯამჯამას მთის აღმოსავლეთით და გორისა და ხიდისთავის გასაყარზე უერთდება მარჯვნიდან მტკვარს.

ტანას ხეობაში პირველი მოსახლეობის კვალი უკვე შუა ბრინჯაო-გვიან ბრინჯაოდან ჩანს. „ტანას ხევი“ უკვე IV-VII საუკუნეებში იყო ცნობილი და სპასპეტის საგამგებლოში შედიოდა.

სტრატეგიული ადგილ-მდებარეობის, ნაყოფიერი მიწების, ტყეებისა და საძოვრების გარდა, ტანას ხეობაზე გადადიოდა გზა შიდა ქართლიდან ქვემო ქართლში, სომხეთსა და მესხეთ-ჯავახეთში კლდეკარის საერისთავოზე გავლით. ატენის გზით აქ უამრავი ბაჟი შემოდის და ეს ეკონომიკური სარგებელი განაპირობებდა სამეფო კარის თუ სხვა ფეოდალთა დაინტერესებას.

ტანას ხეობას საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს სამეფო კარი და ეკლესია ფლობდა, თუმცა, სხვადასხვა დროს აქ დიდი მამულები ჰქონდათ ბაღვაშებს, ციციშვილებს, ორბელიანებს, ერისთავებს და სხვ.

X საუკუნეში „ატენის ქვეყანას“ ბაღვაშთა უძლიერესი ფეოდალური სახლი ფლობს, მაგრამ ერთიანი საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ მესამემ ბაღვაშებს ატენის ციხე ჩამოართვა და თვითონ დაისაკუთრა.

ბაღვაშებმა სტრატეგიული ხეობა უბრძოლველად არ დათმეს, მაგრამ, საბოლოოდ, სამეფო კართან დამარცხდნენ.

X-XI საუკუნეებში ატენის „ქუეყანაში“ ბაგრატ IV-ის ინიციატივით ქალაქმშენებლობის ფართო მასშტაბებზე მიუთითებს ატენის სიონის არაერთი წარწერა, სადაც „ზღუდეების“, „კალაპოტის შექმნაზე“ და სხვა სამუშაოებზეა საუბარი.

ატენმა კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა შეიძინა დავით აღმაშენებლის დროს. აქ იყო განთავსებული სამეფო საჭურჭლე.

ატენი და ტანას ხეობა ამის შემდეგაც მუდმივად იყო ბაგრატიონთა ყურადღებისა და ზრუნვის საგანი.

XVIII საუკუნის ბოლოს ლეკთა გამუდმებული შემოსევების წყალობით ატენის ხეობაში მოსახლეობა კატასტროფულად შემცირდა და მხოლოდ XIX ს. 20-იან წლებში მოხერხდა მისი ხელახალი დასახლება,

საძიებო სიტყვები: ტანას ხეობა, საქართველოს სამეფო კარი, ეკლესია, ბაღვაშები, ორბელიანები, ციციშვილები, ძალაუფლებისათვის ბრძოლა, ხეობის მოსახლეობის დინამიკა.

შესავალი

ტანას ხეობა ძველ წერილობით წყაროებში სხვადასხვა სახელით იხსენიება: „ტანის ხევი“ [კაკაბაძე, 1924:41], „ატენის ხევი“, „Āეობა ატენისა“ [ყაუხჩიშვილი, IV, 1973:342-343], „ატენის ქუეყანა“ [ყაუხჩიშვილი, II, 1959:279], „ატენის Āევი“ [დოლიძე, 1970:603]. აქედან, „ტანის ხევი“ ყველაზე ძველია, ხოლო X საუკუნიდან სხვა ტერმინებიც ენაცვლება.

აქედან, ჰიდრონიმული ნომენკლატურის („ტანის ხევი“) პოლიტიკურით ჩანაცვლება („ატენის ხევი“) განსაკუთრებით საქართველოს ძლიერების ხანაშია (X-XIII სს.) თვალშისაცემი, მოგვიანებით, როდესაც ქვეყანა „ჩიხში“ შედის, ისევ ჰიდრონიმი დომინირებს.

ყველაზე ძველი წარწერა, სადაც ატენია ნახსენები, ივ. ჯავახიშვილმა მიაკვლია სოფ. ატენისა და მდინარე ტანას პირას, მთის ფერდობზე, ნათლისმცემლის პატარა, უგუმბათო ეკლესიაში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ის ვეჟან ატენელ მამასახლისის მოსახსენებელი წარწერის სახელითაა ცნობილი¹.

ტოპონიმ „ატენისა“ და „ტანას“ წარმომავლობაზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთიანი თვალსაზრისი არ არის. სერგი მაკალათიას მოსაზრებით, „ტანა“ ნაწარმოებია სიტყვა „ტინისაგან“, რაც ნიშნავს სალი კლდე, ხოლო „ტანადან“ წარმოშობილია ატენი“ [მაკალათია, 1957:3].

გ. ბედოშვილს მიაჩნია, რომ „ტანა“ ქართული დიალექტური ერთეულია. იგი ნიშნავს „მდინარის ერთიან ტანს“, ანუ „მდინარეს, რომელიც შენაკადებს არ შეერთავს“; „თავი წყალი“. ამ თვალსაზრისით, მნიშვნელოვნად მიაჩნია გურული „ტანწყალი“, რაც ნიშნავს მდინარის მთავარ ნაწილს, შენაკადების გარეშე [ბედოშვილი, 2002:393-394].

ბიზანტიოლოგი თამარ მესხი ატენში ბერძნულ კვალს ხედავს და „ჭვრეტა-დაზვერვას“ უკავშირებს (შდრ: ქართული „დანახვისი“) [მესხი:2010:175].

სხვა მკვლევართა დაკვირვებით, „ტანა“ მომდინარეობს ინდოევროპული ზმნიდან t^h tk^h, რაც თავდაპირველად „სწრაფ დინებას“ ნიშნავდა [Гамкрелидзе, 1984:671].

მდ. ტანას აუზი მდებარეობს თრიალეთის ქედის ჩრდილო კალთის ცენტრალურ ნაწილში, თრიალეთის, საცხენისის და წერეთის ქედებს შორის. ტანას სათავე იწყება ჯამჯამას მთის აღმოსავლეთით და გორისა და ხიდისთავის გასაყარზე უერთდება მარჯვნიდან მტკვარს.

ტანას ხეობაში პირველი მოსახლეობის კვალი უკვე შუა ბრინჯაო-გვიან ბრინჯაოდან ჩანს [გვასალია, 1983:150; გამყრელიძე, 2013:64]. „ტანას ხევი“ უკვე IV-VII საუკუნეებში იყო ცნობილი და სპასპეტის საგამგებლოში შედიოდა.

¹ ესე ჯ(უარ)ი ქ(რის)ტ(Ā)სÁ მე, ვეჟან ატ(ენ)ელ მ(ამას)ახლ(ისმ)ან აღმართე შესავედრებელად და საĀსრად სულისა ჩემისა და ყ(ოვე)ლთათĀს თავყუანისმცემელთა ქ(რის)ტ(ა)Āს(ა)თა. ქ(რის)ტე ყ(ოვე)ლნი შეგĀწყალენ მ(ალი)თა ჯ(უარ)ი(ს)ა შ(ენ)ისა)Āთა, ა(მĀ)ნ. იყ(ავ)ნ. და, რ(ომელ)თა აღმოიკითხოთ, მე ვე[ჟან ც(ო)დ(ვი)]ლი ლოცვასა მ[ომიĀსენ[ეთ]]“ [შოშიაშვილი, 1980:107].

VII საუკუნის ანონიმი ავტორის სომხურ გეოგრაფიაში მანგლისის-ხევამდე მოხსენიებულია ტორნის-ხევი (Торнис хеви) [Патканов, 1877:40]. პროფ. ჯონდო გვასალიას მიაჩნია, რომ ეს იგივე ტანის-ხევია და მასში იგულისხმება თემამ-ატენის ხეობები [გვასალია, 1983:128].

სტრატეგიული ადგილ-მდებარეობის, ნაყოფიერი მიწების, ტყეებისა და საძოვრების გარდა, ტანას ხეობაზე გადადიოდა გზა შიდა ქართლიდან ქვემო ქართლში, სომხეთსა და მესხეთ-ჯავახეთში კლდეკარის საერისთავოზე გავლით [ბერძენიშვილი, 1966:44-45]. ატენის გზით აქ უამრავი ბაჟი შემოდიოდა და ეს ეკონომიკური სარგებელი განაპირობებდა სამეფო კარის თუ სხვა ფეოდალთა დაინტერესებას [პავლიაშვილი, 2019:45].

მეთოდები

კვლევა, ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: ემპირიული ანალიზი, შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, სინთეზი, აბსტრაქცია, კონტენტ-ანალიზი, სისტემური ანალიზი.

შედეგები

სტატიაში შესწავლილია საკითხი თუ როგორ იცვლებოდა ატენის (ტანას) ხეობის მოსახლეობის დინამიკა საუკუნეების განმავლობაში, მისი ბუნებრივი და ხელოვნური ფაქტორები.

გამოთქმულია ვარაუდი, რომ XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში მოხსენიებულ ატენში უნდა ვიგულისმოდ არა ტანას ხეობის ატენი, არამედ ამავე დასახელების სხვა სოფელი, რომელიც ისროლის ხეობაში (მეჯუდის სათავეებთან) მდებარეობდა, რამდენადაც, გამუდმებული შემოსევებისაგან ტანას ხეობა მოსახლეობისაგან პრაქტიკულად დაცლილი იყო.

ახნილი და გამორკვეულია ის მიზეზები, როგორ გაჩნდა ატენის ხეობაში აზერბაიჯანელი და ქსნის ხეობის მოსახლეობა, რამ განაპირობა ეთნიკურად ოსური მოსახლეობის შიდა და გარე მიგრაცია ატენის ხეობაში.

დისკუსია

ტანას ხეობას საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს სამეფო კარი და ეკლესია ფლობდა, თუმცა, სხვადასხვა დროს აქ დიდი მამულები ჰქონდათ ბაღვაშებს, ციციშვილებს, ორბელიანებს, ერისთავებს და სხვ [ალიმბარაშვილი, 2020].

„დასტურლამალში“ პირდაპირ იყო გაწერილი, თუ ვის ევალებოდა ატენის ხეობის გზის შენახვა და დაცვა, რომელსაც ბათლომის გზასაც უწოდებდნენ: „უნდა შეინახონ სააკაძემ, გლურჯიმემ, და ატენელთ და იმ ხეობამ“ [სურგულაძე, 1970:532].

არაბთა ბატონობის გადავარდნისთანავე დაიწყო ბრძოლა „ქართლსა ზედა“, რომლისათვის ბრძოლაში აქტიურად ჩაერთვნენ აფხაზთა მეფე კონსტანტინე და სომხეთის მეფე სუმბატ

ტიეზიკარელი, რომელთა დაპირისპირებაში საბოლოო გამარჯვებული კონსტანტინე დარჩა [ცაგარეიშვილი, 1965:111].

კონსტანტინეს მემკვიდრე გიორგი II (922-957 წწ.) და მისი ძე ლეონ III (957-967 წწ.), შიდა ქართლს მთლიანად ფლობენ და სადგომად ატენი გაუხდიათ: „გამოილაშქრა გიორგი აფხაზთა მეფემან, ჩავიდა კახეთად, მოსწვა და ასწყადა, და წარვიდა თასადვე. ქვეყნად. კულად დადგა ატენს და ძე მისი ლეონ იყო ერისთავად ქართლისა“ [ყაუხჩიშვილი, I, 1955:268].

მოგვიანებით, აფხაზთა მეფეები შიდა ქართლის გაღმამხარს კარგავენ და იგი ადგილობრივ ფეოდალთა ხელში გადადის, რომელთა შორის ტბელთა ფეოდალური გვარი დაწინაურდა და მათ შორის უფროსი „ქართლის უფლად“ იწოდებოდა.

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე წარმოიშვა ერთი ისტორიული „ქვეყანა“ ცენტრით უფლისციხეში, ხოლო მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მეორე „ქვეყანა“ - რატი ბაღვაშის საერისთავოს სახით, ცენტრით ატენში [მუსხელიშვილი, 1980:222].

X საუკუნეში „ატენის ქვეყანას“ ბაღვაშთა უძლიერესი ფეოდალური სახლი ფლობს. ატენის მფლობელ ბაღვაშთაგან, პირველი მიქაელია, რომელმაც ეს ქვეყანა 940 წელს მიიღო სიგელით ბაგრატ I-საგან (937-945 წწ.) და 945 წელს თავისი დაფინანსებით ატენის ტაძარს ზღუდე აუშენა. მისი ქტიტორული გამოსახულება ატენის სიონის სამხრეთ ფასადზე ორფიგურიან ქტიტორულ რელიეფზეა დაცული [კავლეიშვილი, 2016:66-67].

მიჩნეულია, რომ ვერეს ეკლესიასა და ატენის სიონის სამხრეთის ფასადის ქალაქმშენებლობის წარწერაში დასახელებული მირიან თარხუნის ძე და ატენის ციხისთავი გურგანელი (იხ: ქვემოთ) ერთიდაიგივე პიროვნებაა [კავლეიშვილი, 2016:62].

რაც შეეხება, ვერეს კიდეც ერთ წარწერაში მოხსენიებულ ნიანიას, ეს უნდა იყოს ნიანიას ლიპარიტის ძე, ხოლო წარწერა მას საგვარეულოს ძლიერების ზენიტში, 1054-1055 წლებში უნდა განეთავსებინა, როდესაც ბაღვაშები ქართლსა და მთელ სამხრეთ საქართველოს ფლობდნენ [კავლეიშვილი, 2016:66].

იოანე მარუშისძის წინადადებით, 975 წელს დავით III კურაპალატი ატენის ხეობით ქართლში გამოემართა ბაგრატის გასამეფებლად, ბაგრატ III-მ ქართლში დიდხანს არ დაჰყო, უფლისციხეს დედამისი გურანდუხტი დატოვა და მალევე უკან გაბრუნდა. ქართლის დიდებულები ფორმალურად გურანდუხტს ემორჩილებოდნენ, თუმცა, „თითუფლად განაგებდეს საქმესა ქართლისასა“, ამიტომ ბაგრატს ხელახლა მოუწია ქართლში გადმოსვლა. ეს ფაქტი მიუღებელი აღმოჩნდა დიდებულთათვის, ქავთარ ტბელი² იწინამძღვრეს და მოღრისთან ბრძოლაც გაუმართეს, მაგრამ დამარცხდნენ. ბაგრატი უფლისციხეს მოვიდა, „აღიღო ციხე, დედისაგან თვისისა, დაყვნა დღენი, განაგნა მცირედ საქმენი ქართლისანი“ და ისევ აფხაზეთს გაბრუნდა, მაგრამ ქართლის დამორჩილება ასე მარტივი არ აღმოჩნდა. რამდენიმე წლის შემდეგ, კლდეკარის ერისთავმა და ატენის ციხის მფლობელმა რატი ბაღვაშმა მიიერთა „ქართლისაგან მტკუარს სამხრით-კერძო ყოველივე თრიალეთი, მანგლისის ხევი, სკვირეთი“, ატენის ციხე გაამაგრა, მის მახლობლად ეკლესიაც ააგო³ და „არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატ მეფესა“ [ყაუხჩიშვილი, I, 1955:276].

² ტბელთა ფეოდალური სახლი შიდა ქართლში დიდ გავლენას ჯერ კიდევ X ს. დასაწყისიდან ფლობდა. ერედვის (914 წ.), დოდოთის (914 წ. ახლო) და ტბეთის ბორცვისჯვრის (X ს. შუა წლები) წარწერებიდან ასევე ცნობილია ტბელთა რამდენიმე თაობა: ივანე ტბელი, მისი ძე ქავთარი, ქავთარის ძეები: პატრიკი, ოქროპირი და ქავთარი [ოთხმეზური, 1996:135-137].

³ წარწერის მიხედვით, ეკლესიის მშენებლობა რატი ლიპარიტისძე ბაღვაშს უწარმოებია: „ქრისტე ადიდდე ორსავე ცხოვრებასა აქა ხორციელებრ და წინაშე შენისა სულიერებრ რატ ერისთავი ძე იგი ლიპარიტ ერისთავისაი, რომელმან აღაშენა ესე სახლი ღმრთისაი და ბჭე ცათაი წმინდაი ეკლესია

ბაგრატ III „ყოვლითა ძალითა თვისითა უგრძნეულად“ მოადგა კლდეკარს 989 წელს. რატი ბაღვაშმა ატენის ციხე მეფეს დაუთმო, შვილი ლიპარიტი მძევლად გაატანა და თვითონ საგვარეულო მამულს – არგვეთს გაბრუნდა.

თუმცა, ბაღვაშები მამულის დაკარგვას არ შეურიგდნენ. კლდეკარის ერისთავმა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემ და ბაგრატ IV-ის ნახევარძმამ (გიორგი I-ის ალდესთან ქორწინებით) დემეტრემ, ბიზანტიის იმპერატორის ბასილი II-ის დახმარებით ისარგებლეს, „მიერთნეს სხვანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი“ და ატენის ციხეს შემოადგნენ, მაგრამ ვერ აიღეს, „რამეთუ ციხეთა-უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთგულობასა ზედა ბაგრატისასა“ [ყაუხჩიშვილი, I, 1955:298].

გარკვეული წინააღმდეგობების შემდეგ, სულა კალმახელმა და მესხმა დიდებულებმა 1057 წელს ლიპარიტი და მისი ძე ივანე შეიპყრეს და ბაგრატ IV-ს მიჰგვარეს⁴, ხოლო მეორე ვაჟმა ნიანიამ გაასწრო. ლიპარიტმა შვილი ბაგრატს შეავედრა, თვითონ ბერად აღიკვეცა და საბერძნეთში წავიდა. მცირე ხნის შემდეგ, მასთან ჩავიდა ივანეც [ჯავახიშვილი, 1983:150].

ძლიერი ოპოზიციის დამარცხებით ისარგებლა ბაგრატ IV-მ და X საუკუნის 60-იან წლებში ატენში ფართო სამშენებლო სამუშაოები წამოიწყო ატენის ციხის თავის – გორგანელ (გურგანელ) თარხონის ძისა და მირიან ერისთავის მიერ⁵.

X-XI საუკუნეებში ატენის „ქუეყანაში“ ქალაქმშენებლობის ფართო მასშტაბებზე მიუთითებს ატენის სიონის არაერთი წარწერა, სადაც გიორგისა და დამიანეს მიერ „ზღუდის შექმნაზე“, ატენის სარქალის მიერ „ზღუდეების ქმნაზე“, ბაგრატის მიერ „კალაპოტის შექმნაზე“ [შოშიაშვილი, 1980:206-208] და სხვა სამუშაოებზეა საუბარი.

ატენმა კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა შეიძინა დავით აღმაშენებლის დროს. აქ იყო განთავსებული სამეფო საჭურჭლე [ქორდანია, II, 2018:52; გამყრელიძე, 2013:63].

ატენი და ტანას ხეობა ამის შემდეგაც მუდმივად იყო ბაგრატიონთა ყურადღებისა და ზრუნვის საგანი.

ატენში ჰქონდა ერთ-ერთი რეზიდენცია დავით VII ულუს [ყაუხჩიშვილი, II, 1959:267].

დემეტრე II თავდადებულის დროს „ატენის ქუეყნის“ მფლობელია კახაბერ რაჭის ერისთავი, რომელიც ღალატისათვის სიკვდილით იქნა დასჯილი [ყაუხჩიშვილი, II, 1959:275].

სალოცველათ სულთა მათისა”. წარწერა დათარიღებულია 982-989 წლებით [შოშიაშვილი, 1980:202-203]. არის თვალსაზრისი, რომ რატი ბაღვაშმა ეკლესია კი არ ააშენა, არამედ განაახლა [საქართველოს, 1990:60].

⁴ თედო ქორდანია ლიპარიტისა და ივანეს დატყვევებას ბაგრატის მიერ 1055 წლით ათარიღებს [ქორდანია, I, 1892: 200], რადგან საქართველოდან გადახვეწილი ნიანია გარდაიცვალა ანისში 1055 წლის ახლო ხანებში [ყაუხჩიშვილი, 1955:228].

⁵ ატენის სიონის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე მოთავსებული 13 სტრიქონიანი წარწერის მიხედვით, ბაგრატ IV-ის დავალებით, ფართო სამშენებლო სამუშაოები უწარმოებია ატენის ციხის თავს გორგანელ თარხონის ძეს: „[1]ქ. სახელითა ღთისათა, მე გრგზლმნ მირიანის ყმამან, [2] თარხონის ძისამან, ატენის ციხის თავმან, ავაგენ ატენს სახლნი [3] და ქოლბაგი მას ჟამსა ოდეს, ადიდენ ღწ ძლიერმან მეფეთ მეფემან [4] ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა [5] სეფესა ზოარსა შინა ქალაქისა შენება. გაუმარჯოვა ღწ [6] და ზედმან მეფეთ მეფობისა მათისამან; ვითა სწადდა მეფობას მათსა, ეგრე [7] ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვიწყალა მეფობისამან მათმან, სასახლენი ადგილნი და საქულბაგენი [8] მკადრად ნებიერობით გზომნა მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაცა შენება [9] შეეძლო, მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შევსწირე წასა სიონსა ატე [10] ნისასა საყოფელსა წისა ღთისმშობლისასა სალოცველად ჰგიანმცა უკუნისამდე ძლიერო მე [11] ფეთა მეფე ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კტი და სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა [12] გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათა და ვსდევ დღე თევდორობა ალა [13] პად, გარდაიხდიდეს მამასახლისი წინამძღუარი სიონისა ვინცა იყოს [ქორდანია I, 1892:206].

მეჭურჭლეთუხუცეს კახა თორელის მიერ 1259 წელს რკონისადმი დაწერილი სიგელიდან ჩანს, რომ „ატენის მოურავთა და ანუ ატენის ციხუანთა“ ერთი პატრონი ჰყავს [ქორდანია, II, 2018:275].

1413 წელს ალექსანდრე დიდი თავის ბებიას, რუსას, თემურ ლენგის მიერ დანგრეული სვეტიცხოვლის აღდგენის სანაცვლოდ ლომი, გიორგი (გ~ი), გაბრიელ, ტბელ და იოანე (ი~ე) თბილელისძეებს სწირავს სააღაპედ ატენს თვიანთი მამულით [ქორდანია, II, 2018:220].

მოგვიანებით, თბილელისძეები (თბილელასშვილები) თუმანიშვილებს მიუთვსებიან, ამიტომ 1574 წელს დედოფალი ნესტან-დარეჯანი (სიმონ I-ის მეუღლე) სვეტიცხოველს ძველ წყალობას უახლებს: „ვეძიეთ და ვსცანით, რომელ ატენს თბილელასშვილები ...ძუალთაგან თქვენთვის (მცხეთას) შემოწირულნი ყოფილიყვნენ და თუმანიშვილთა გაემამულათ ...ჩვენ ახალი სიგლითა ამით დავამტკიცეთ“ [ქორდანია, II, 2018:415].

სიმონ I-ის თანამეცხედრეს ატენში სხვა მამულებიც ჰქონია, რომელიც 1608 წელს მეტეხის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს: „ქ. ესე აგარაკის შემოწირულობის წიგნი გკადრეთ მეტეხის ღვთის მშობელსა ჩონ დედოფალმა ნესტან-დარეჯან ატენს ზვარი ჩუანს ზვარს პირდაპირ ხეცს გაღმა, ჩვენი სახასო მიწა და ვენახი“ [ქორდანია, II, 2018:437].

ატენი წარმოადგენდა საყვარელ ადგილს ქართლის მეფე დავით X-სათვის [Иоселиани, 1850:23]⁶. სწორედ ატენის ციხეში იდგა მეფე თავისი „ტამრეულითა და მცველითა თვისითა“, როდესაც კახეთის მეფე ავ-გიორგი მოუხდა, მაგრამ ვერაფერი დააკლო [ყაუხჩიშვილი, IV, 1973:350].

შემთხვევითი არ იყო, რომ სწორედ ატენის ციხეს შეაფარა თავისი დედა, დედოფალი ნესტან-დარეჯანი და სხვა დიდებულთა ცოლები შაჰ-თამაზის მეოთხე შემოსევისას (1554 წ.) ლუარსაბ I-მა. ფარსადან გორგიჯანიძის გადმოცემით, მტერმა წედისის ციხე ძალით აიღო, ხოლო ვერც ციხე „ნებით მოსცეს“. იგი გამორჩეულად მიუთითებს ატენის ციხის სიმტკიცეზე: „ციხე მაღალს კლდეს ზედ ნაგები იყო და გასაკვირვებელი სიმაგრე ჰქონდა და ქვითკირით ნაშენები იყო“ [კაკაბაძე, 1925:7].

1613 წელს ატენელი სულტარასშვილი ციხუა და ავთანდილ ბატონ სულხანს და მის თანამეცხედრე ქეთევანს მიჰყიდეს სავენახე მიწა „დიდი კლდიდან – ნეფის ზვრამდის [თაყაიშვილი, 1920:463-464].

1631 წელს, თეიმურაზ I ატენის მოურავს გიორგი სააკაძეს⁷ ატენს „მირზასეულ“ ვენახს უბოძებს „ყოვლის მისის სამართლიანის საზღვრითა და საქმით, სახნავითა და უხნავითა“, იმ პირობით, რომ სიონის მღვთისმშობელს „სამსახური არ უნდა დააკლოს“ [სურგულაძე, 2019:266].

ატენს შეაფარა თავი ქართლში ოსმალთა გამოჩენისას ბაქარ ბატონიშვილმა [ყაუხჩიშვილი, IV, 1973:507].

ვახუშტი ბატონიშვილის დროს ატენი ჯერ კიდევ „მცირე ქალაქია“, სადაც სახლობენ „ქართველნი, სომეხნი და ურიანი“ [ყაუხჩიშვილი, IV, 1973:343].

1794 წლის საბუთით, ატენი კვლავ ერეკლე II-ის „საბრძანებელია“ [დოლიძე, 1985:266].

ატენის ხეობაში ბაგრატიონთა მფლობელობა ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებამდე შენარჩუნდა.

ნიშანდობლივია, რომ მართვა-გამგეობისა და გადასახადების აკრეფის პრივილეგია ატენის ხეობაში ბოლომდე მეფის მიერ დანიშნულ მოურავებს ეკისრებოდათ. ჯერ კიდევ კახა

⁶ Иоселиани, 1850 :23], პლატონ იოსელიანი მიუთითებს დავით IX-ს, თუმცა, იქვე განმარტავს, რომ იგი მეფობდა XVI ს. დასაწყისში. გასაგებია, რომ იგულისხმება დავით X (1505-1525).

⁷ იგულისხმება „დიდი მოურავის“ - გიორგი სააკაძის განაყოფი შტოს წარმომადგენელი.

მეჭურჭლეთუხუცესის მიერ რკონისადმი 1259 წელს ბოძებული სიგელიდან ჩანს, რომ „ატენის მოურავთა და ატენის ციხუნათა“ სათათროს სათხოვარის მეტი არ ეთხოვებოდათ . „დასტურლამალში“ განმარტებული იყო, რომ „ატენისხევში“ „არაოდეს სხვა ხევსთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია, ახლაც ასრე იქნებოდეს“ [სურგულაძე, 1970:603].

ატენის მოურავს საკმაოდ დიდი უფლებები გააჩნდა მთელ ხეობაში და, სასამართლო ფუნქციის პარალელურად, ხევსთავობასაც ითავსებდა: „ატენის მოურავის სძეს, ხევსთაობა მოურავისა არის“ . ამასთან, „ამ ატენის ხევზედ, რაც ან ციციშვილისა, ან სააკაძე, გლურჯიძის ყმა სახლობს, ყუელაყას ხევსთავი ეს არის“ [სურგულაძე, 1970:603].

XVIII ს. დასაწყისში ატენის მოურავობა ქაიხოსრო ამირეჯიბს სჭერია.

ამავე დროს „ატენის ქუეყანაში“ სამეფო ყმა-მამულის მფლობელობაზე, ასევე გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს „ბატონის ზვრების მუშაობის რიგი“, რომლის მიხედვით, ხეობის 13 სოფლის ვალდებულებებია გაწერილი: „ავკელნი, ვერელნი, გარდატენელნი, ბობნაველნი, ხანდელნი, თხილნარელნი, ბოსელნი, ღვივისხეველნი, ღვარებელნი, ოლოზელნი, ბნაველნი, კეზველნი, ბარამათ-უბნელნი, ესენი თავისის სარით, ნეხვით და ყოვლისფერით უნდა მუშაობდნენ“ [სურგულაძე, 1970:604].

ატენში ყმები ჰყავდა და მამულები ჰქონდა საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს. 1392 წლის ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარით, ატენის ეკლესია, ციხე, გლეხნი და აგარაკნი მცხეთის ეკლესიას ეკუთვნის [დოლიძე, 1970:177].

1457 წლის 25 დეკემბერს, ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარით, ატენს წინუბნელი და ზაიკური მამული თავისუფლდებოდა ყოვლისა „სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან“ [დოლიძე, 1970:191].

1720 წლის ნუსხით, ატენიდან სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის კუთვნილ 8 გლეხსა და ორ ბოგანოს ევალებოდა ორი თვის ნუზლით ლაშქარში გამოსვლა. აქედან ბოგანოები ფარ-ხმალითა და მშვილდით უნდა გამოსულიყვნენ, ხოლო დანარჩენები თოფით [ბერძენიშვილი, 1940:184].

1727 წელს, დომენტი IV კათალიკოსი, მასთან ერთად „მამულისა და საყდრის მოსავლელად“ კონსტანტინოპოლში წასულ იესე ტლაშაძეს ატენში 23 კომლ ყმას უწყალობებს და სახუცო გადასახადისაგანაც ათავისუფლებს [ქორდანი, III 1967:113].

1736-44 წლებში ატენში აღწერილნი არიან შემდეგი საკათალიკოსო ყმები:

„ქ. ხუცესი სოლომონ კომლი ა, თავი ვ,

ქ. იმერელი პაპა, თავი ა, ფური ა

ქ. დვალისვილი გოდერძა მეზვრე, კომლი ა, თავი გ,

ამის განაყოფი შიო, კომლი ა, თავი ა

ქ. ლაშქარაშვილი გოგია, თავი ბ, ამისგან ა გლახათ იარება

ქ. ბერიშვილი პაპუა უმამულო, თავი ა

ქ. დვალისვილი შიო, კომლი ა, თავი ბ,

ქ. კვირტაშვილი აბრამა კომლი ა, თავი ა,

ქ. მათიაშვილი ივანე კომლი ა, თავი ბ, ამასთან ა დიად უძლური არის

ქ. დოქიძე პაპუნა, კომლი ა, თავი ბ,

ქ. კაპანაძე შიო და ივანე, კომლი Æ, თავი კგ ქალაქს არიან აყრილნი

იქნება ატენური ჯამი: კომლი Æ (=8), თავი კგ (=23), ფური ა (=1)“ [დოლიძე, 1970:780].

ჩამოთვლილთაგან 1795 წელს პაპუნა დოქიძე და მისი ვაჟი გლახა უკვე „ამოწყვეტილნი“ არიან და ბეითალმანი მამული კათალიკოს ანტონ II-ს სახლთუხუცეს ამილბარ მაღალაძისათვის უბოძებია [დოლიძე, 1970:1023].

ატენის ხეობაში მნიშვნელოვანი მამულები ჰქონდათ ციციშვილებს. მათი მფლობელობა ხეობასა და ატენზე ჯერ კიდევ XV საუკუნის პირველი ნახევრიდან ჩანს. ციცი ციციშვილს ალექსანდრე დიდის (1412-1442 წწ.) ბრძანებითა და „ნება-დართვით“, თავისი დის, „დიდისა დედოფლისა“ სითიხათუნის⁸ სააღაპედ შეუწირავს ატენს „ლურსმალაური მამული“ [ქორდანია, 1897:223]. თუმცა, ვახტანგ IV-ის (1442-1446 წწ.) გარდაცვალებისა და გიორგი VIII-ის გამეფების შემდეგ, ამ უკანასკნელს, ციციის ძმის თაყსათვის ატენის მოურავობა ჩამოურთმევია და გამრეკელ ჯავახიშვილისათვის მიუცია [ბერძენიშვილი, 1937:68]⁹. თაყს ატენის მოურავობა უკან გამოუთხოვია. მეფეს აზრი გამრეკელისათვის უკითხავს: „თაყს ატენსა მთხოვს, მოურავი შენა ხარ და რას მივაზირებ, მივსცე თუ არაო. სიმაგრე სხუაცა აქვს და ამასცა კიდევ ითხოვსო“. გამრეკელს მოუხსენებია: „ატენსა მის უკეთესსა რას აქნევს, რომ მისთანა კაცი მომადლოო“. მეფეს გამრეკელის აზრი გაუთვალისწინებია, თუმცა „დია დაღონდა ატენის მიცემასა“ [ბერძენიშვილი, 1937:51-52].

ნაკლებად სავარაუდოა, მეფეს თაყსათვის მხოლოდ გამრეკელის რჩევით დაებრუნებინოს ესოდენ მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტის - ატენის მოურავობა. ფაქტია, რომ მეფეს ძალა აღარ შესწევს ციხის წართმევით დასაჯოს და მორჩილებაში იყოლიოს ფანასკერტელ-ციციშვილები და ისღა დარჩენია მნიშვნელოვანი დათმობის ხარჯზე „მოიმადლიეროს“ ძლიერი სათავადო სახლი და ასეთი „წყალობის“ სახით დაავალდებულის მეფის ერთგულებით სამსახური [მიჩიტაშვილი, 2016:27].

XVII ს. 70-იან წლებში ძლიერი და გავლენიანის ზაზა ციციშვილის მკვლელობის შემდეგ, შაჰ ნავაზმა ციციშვილებს ყმა-მამული ჩამოართვა, მათ შორის, ატენის ხეობაშიც. თუმცა, იმერეთის „დაჭერის“ საქმეში გამოჩენილი ერთგულებისათვის ატენში ტლაშაძეები და „ვერე-გარდატენიანად“ ციცი ციციშვილს ისევ დაუბრუნა [მიჩიტაშვილი, 2016:299-300].

1701 წელს ციციშვილები გაყრილან და ატენს, ვერეს, ბიისს და ტანას ხეობის სხვა სოფლებში მაცხოვრებელი ყმები გაუნაწილებიათ [დოლიძე, 1977:617-619].

1783 წელს დავით სარდალის¹⁰ მიერ პაატა ციციშვილისადმი მიწერილი წერილიდან ირკვევა, რომ ციციშვილები მემკვიდრეობით ფლობდნენ „ატენის წყალს ზევით“. დოკუმენტის მიხედვით, „დიდი ციცი დავითის პაპას მოუკლავს და „ყმა და მამული ატენის წყალს ზევით სისხლში მიუცია“, მაგრამ საბუთი დავითის ბებიას ლეკების ერთ-ერთი შემოსვლის დროს დაუკარგავს [თაყაიშვილი, 1920:11-12].

გამუდმებული ლეკიანობის გამო, XVIII ს. ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისისათვის ატენის ხეობა მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილია. მაგ., 1781 წლის „მეფის, ანუ მეუკანავე სადროშოს დავთარში“, ჩამონათვალში გხვდება ატენის მეზობელი სოფლები: ქვახვრელი, დოესი, გრაკალი, ატენი კი აღარ იხსენიება [თაბუაშვილი, 2012:179-192].

ასევე მოსახლეობის გარეშე ნაჩვენები ატენი იოანე ბატონიშვილის 1794-1799 წლების ქართლ-კახეთის აღწერაში. ეს იმ დროს, როდესაც მეზობელ სოფლებში: ხიდისთავსა და ქვახვრელში მოსახლეობა მითითებული [ბაგრატიონი, 1986:33].

⁸ ციცი ციციშვილის და - სითიხათუნი ალექსანდრე დიდის ვაჟის, საქართველოს მეფე ვახტანგ IV-ის თანამეცხედრე იყო [ალიმბარაშვილი, 2015: 636-640]

⁹ გამრეკელ ჯავახიშვილი – გიორგი VIII-ის თანამედროვეა. ჰყავს შვილები ზაქარია, კახა, ზაზა და სოლა. 1454 წელს ჩანს გორისა და ატენის მოურავად. 1463 წლიდან ცოცხალთა შორის აღარაა და სახლის უფროსი ზაქარიაა [თაყაიშვილი, 1910: 19, 20, 40; ბერძენიშვილი, 1937:68].

¹⁰ დავით სარდალი – იგულისხმება დავით ციციშვილი, ერეკლე II-ის სიმე და თბილისის მოურავი. ცოლად ჰყავდა ერეკლეს ქალიშვილი მარიამი, რომელსაც მზითევეში ერგო სოფ. დოესი [ალიმბარაშვილი, 2016: 47-49].

ანალოგიური ვითარებაა წედისშიც. 1735-44 წლებში ქართლში ოსმალთა ბატონობის დროს წედისი უკვე „ხარაბა“ სოფელს წარმოადგენს და სოფელში „ორი ტიტველი“ რაიათია „დარჩომილი ტანის პირს“ [დოლიძე, 1981:22].

ტანას ხეობის მოსახლეობის რიცხოვნობის შესახებ პირველი, შედარებით სრულყოფილი დოკუმენტი, 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარია. მასში გადასახადების გადამხდელი მოსახლეობაა აღრიცხული და ტანას ხეობაში დღეს არსებული სოფლებიდან აღწერილია ატენი, წედისი და ბნავისი. სამწუხაროდ, ატენის სიახლოვეს აღწერილი სოფლების თაობაზე მხოლოდ ვარაუდების გამოთქმა შეგვიძლია.

აღწერის მიხედვით, ატენში 100 გადამხდელუნარიანი ოჯახის უფროსი კაცია, აქედან, მიწის დღიური მფლობელია 50, თავისუფალი მიწის დღიური მფლობელი – 20, სამეუფო ვენახის დღიური მფლობელი – 10 და სამეუფო ველის დღიური მფლობელი – 20 [ჯიქია, 2009:170-171]. სახელებისა და მამის სახელების ჩამონათვალიდან ირკვევა (გარსევან ძე ალექსასი, ელიზბარ ძე სეხნიასი, ბერი ძე გიორგისა, გიორგი ძე ანდრეასი, მახარა ძე ზურაბისა, იასე ძე ლომინასი და სხვ.), რომ მისი დიდი უმრავლესობა ეთნიკურად ქართველია.

ატენს მოსდევს „ებრაელთა დასახლება“ კონკრეტულის გარეშე და აღწერილია 52 კაცი, შემდეგ „დასახლება“ (23 კაცი), გადადის ლიახვის ქვემო წელზე მდებარე ვარიანის აღწერაზე, გრძელდება მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე სოფლების - ქარადაჯის (ყარადაჯის?) და გრაკალის მიმართულებით და ისევ ბრუნდება ტანას შენაკად ათრევას ხევში მდებარე სოფელ წედისის აღწერაზე, სადაც იმ დროისათვის ატენზე მეტი გადასახადის გადამხდელი ჩანს (106) [ჯიქია, 2009:176-177].

წედისს მოსდევს 11 კაციანი სოფლის „დანასირის“ აღწერა. ეტიმოლოგიური მსგავსების გამო, არ გამოვრიცხავთ, რომ იმ დროს ტანას ხეობაში ყოფილიყო სოფელი „დანახვისი“, რომლის სახელი დღეისათვის ატენის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მთამ და მონასტერმა შეინარჩუნეს. თანაც განმარტებულია, რომ „დანასირი“ სოფელ „რადანისთან“ მდებარეობს, ისევე, როგორც, მომდევნო სოფელი ბნავისი და ორივე სოფელი „ექვემდებარემა საციციანოს“ [ჯიქია, 2009:177-178].

ბნავისში აღწერილია 33 გადასახადის გადამხდელი და სახელებიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ მისი მოსახლეობაც ქართულია (დათია ძე დუნეისი, ოთარა ძმა მისი, ხოსიტა ძე ღარიბასი, იასე ძმა მისი, თანდილა ძე სეხნიასი, კიკოლა ძმა მისი [ჯიქია, 2009:178] და სხვ.).

ერეკლე II ასევე ცდილობდა მოსახლეობისაგან დაცლილი სტრატეგიული ატენის ხეობის კვლავ შევსებას და ხეობაში დასახლების მსურველებს ხელსაყრელ პირობებს და მამულის წყალობასაც სთავაზობდა. 1786 წელს ერეკლე II-ს თავისი ერთგული აზნაურების თომა და პაატა მეღვინეთხუცესიშვილებისათვის უბრძანებია: „წედისის გარშემო ბეთალმანი მამული მოძებნეთო და იმათვისაც წყალობა დაგემართებათო“ [დოლიძე, 1981:680]. მეღვინეთხუცესიშვილების მიერ ერეკლესადმი 1792 წლის არზა-ოქმიდან ჩანს, რომ წედისი მართლაც „გლეხზედ მცირეა“ და მის შევსებას ჯავახეთიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე ცდილობენ [დოლიძე, 1985:135].

XIX საუკუნის დასაწყისში გორის ადგილობრივი ხელისუფალნი (სიპიაგინი, კოვალჩინსკი) არაერთხელ ატყობინებენ კნორინგსა და ტორმასოვს ატენის ხეობიდან ლეკების შემოსევის და აქედან ადამიანებისა და საქონლის გატაცების შესახებ [Акты, 1866:659; Акты, 1870:785; ალიმბარაშვილი, 2011:162-164].

კავკასიის „არქეოგრაფიული აქტების“ მიხედვით, ატენის მოსახლეობა 1803 წლისათვის 19 კომლს შეადგენს (129 სული), აქედან 18 კომლი (123 სული) ქართველია და 1 კომლი (6 სული) ოსი, მაგრამ ყურადღებას იქცევს მოსახლეობის საქმიანობა, სადაც განმარტებულია: „მისდევნ

მესაქონლეობას, თესენ ხორბალს, შვრიას, ქერს. ზაფხულში დადიან „ქართლში სამუშაოდ“. ღალას იხდიან კომლზე 1 თხასა და 1 ბატკანს წლიურად, მოსახლეობა ღარიბია“ [Акты, 1868:75], ჩვენი აზრით, აქ ტანას ხეობის „ატენი“ კი არ არის ნაგულისხმევი, არამედ ისროლის ხევის ანალოგიური დასახელების სოფელი.

საგულისხმოა, რომ ატენი ასევე ისროლისხევეშია მოხსენიებული 1804 წლის კამერალურ აღწერაში [ალიმბარაშვილი, 2019:86-88].

იგივე შეიძლება ითქვას, ე. თაყაიშვილის მიერ 1951 წელს გამოცემულ „ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობაში“, რომელიც 1781 წლის მდგომარეობას ასახავს და აღწერა იწყება „ისროლისხევის ატენიდან“, რომელიც გოგია ფიცხელაურის სამოურავო ყოფილა და აღწერილია 9 კომლი (16 სული), ყველა ქართველი ეროვნების (სალუქაშვილები, ასტამაძეები, ხახასშვილი და გენგიური) [თაყაიშვილი, 1951:5].

ტანას ხეობის ხელახალი დასახლება მოხდა 1817-1821 წლებში გიორგი ერისთავის ინიციატივითა და მთავარმართებელ ერმოლოვის დავალებით, იმ პირობით, რომ აქ ერისთავი თავის საკუთარ 50 კომლ გლეხს ჩამოასახლებდა ქსნისა და არაგვის ხეობიდან და სოფელს დაიცავდა [Кавказский, 1846:47-48; Иоселиани, 1850:23; მაკალთია, 1957:8].

ასე გაჩნდნენ ატენისა და მის მიმდებარე სოფლებში (წედისი, ბიისი, ღვარები, ბობნევი და სხვ.) გავრცელებული გვარები: თინიკაშვილები, ლოთიშვილები, შატაკიშვილები, კარელიძეები, პავლიაშვილები, ჯიოშვილები ქსნის ხეობის ერისთავების მფლობელობაში მყოფი სოფლებიდან: თინიკაშვილები და ლოთიშვილები – კორინთასა და თინიკაანთ-კარიდან, კარელიძეები – კარელთ-კარიდან, შატაკიშვილები შატაკო-კარიდან, პავლიაშვილები – პავლეთ-კარიდან და სხვ.

ქართლ-კახეთში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, 1865 წლისათვის, ატენის სასოფლო საზოგადოებაში (რომელშიც, საკუთრივ ატენის გარდა, შედიან გარდატენი, გორა და ჯგბირი) აღრიცხულია 102 კომლი დროებით ვალდებული გლეხი, ხოლო საკუთრივ ატენში 66 კომლი [Документы, 1954:768].

XIX საუკუნის ბოლოსათვის ტანას ხეობაში მოსახლეობა უკვე მნიშვნელოვნადაა მომატებული. 1886 წლის საოჯახო სიების მიხედვით, ატენის სასოფლო საზოგადოებაში 187 კომლი და 1045 სულია (აქედან 572 კაცია და 478 ქალი) აღრიცხული. საკუთრივ ატენში 137 კომლი და 750 სული ცხოვრობს (420 კაცი, 330 ქალი). ეთნიკური და რელიგიური შემადგენლობის მხრივ, ყველა ქართველი და მართლმადიდებელია. დიდი უმრავლესობა საეკლესიო ყმები არიან (176 კომლი, 551 კაცი, 457 ქალი). მხოლოდ 5 კომლია სახაზინო გლეხი და 3 – ხიზანი [Свод, 1893:1083;1084].

ხეობაში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ეთნიკური ცვლილებები მოხდა XIX საუკუნის 80-იან და XX საუკუნის 20-იან წლებში.

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში, საქართველოში ფინელმა მრეწველმა აუგუსტ იაგორის ძე ზეზემანმა, ქართველ მეწარმე - გიორგი ქართველიშვილისთან ერთად, ტანას ხეობაში ალექსანდრე ორბელიანის¹¹ და ელიზბარ ერისთავის მეორე ვაჟის -

¹¹ იგულისხმება ალექსანდრე (საშიკო) ივანეს ძე ორბელიანი (1847-1919), გენერალ-მაიორი, თბილისის მაზრის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დამფუძნებელი წევრი, მის ბინაში ყოფნის დროს წამოაყენა ილია ჭავჭავაძემ საქართველოში ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის შექმნის იდეა. მარიამ ჯამბაკურ ორბელიანის მეუღლე.

ზაქარია ერისთავისაგან 50 წლიანი იჯარით აიღო ატენის ხეობის ტყის მასივები, რომლის საერთო ფართობი 12 ათას დესეტინას¹² უდრიდა და ხე-ტყის წარმოება დაიწყო.

თავდაპირველად ადგილობრივები და ახლომდებარე სოფლების მოსახლეობა მართლაც სიხარულითა და აღტაცებით შეხვდნენ ქართველი და ფინელი მრეწველების წამოწყებას, რადგან დასაქმებას და შემოსავლის გაჩენას უკავშირდებოდა. რკინიგზით ისარგებლებდა ახლომდებარე სოფლების მოსახლეობაც, რომელთაც შეეძლოთ მოყვანილი ხილი და პროდუქტები ორთქმავლით გორამდე ჩაეტანათ, ხოლო იქიდან თბილისამდე გადაადგილებაც არ იყო რთული. ზეზემანმა პირველ მუშად ქარხანაში სანდრო თედოს ძე ჭილაძე მიიწვია [მაკალათია, 1957:15].

მოგვიანებით, იაფი მუშახელის იმედათ, 1891 წლის ნოემბრის დასაწყისში ზეზემანმა ბაქოს მიმდებარე გუბერნიებიდან 50 კაცი ჩამოიყვანა, ისინი უკან აღარ გაბრუნებულან, აქვე დაოჯახებულან, ან ოჯახებიც ჩამოუყვანიათ და ასე გაჩნდა აზერბაიჯანელი მოსახლეობა ტანას ხეობაში.

როგორც ცნობილია, საბჭოთა კავშირ-გერმანიის ომის მიწურულს ჩრდილო კავკასიის ხალხებს: ყარაჩაელებს, ყაბარდოელებს, ბალყარელებს, ჩეჩნებსა და ინგუშებს საბჭოთა ხელისუფლებამ ბრალი დასდო გერმანულ ფაშისტებთან თანამშრომლობასა და სამშობლოს ღალატში და 350 ათასზე მეტი კაცი შუა აზიასა და ციმბირში გადაასახლა [Баберовский, 2004]. 1944 წლის 7 მარტის დადგენილებით ჩეჩენ-ინგუშეთის ავტონომიური რესპუბლიკა გაუქმდა, ხოლო ტერიტორია გადაანაწილეს ჩრდილო ოსეთს, დაღესტანსა და საქართველოს შორის. საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა ითუმ-ყალეს რაიონი მთლიანად, შაროს რაიონის დასავლეთი ნაწილი, გალანჩოყის, გალაშკის და პრიგოროდნის რაიონების სამხრეთი ნაწილები. საქართველოს შემადგენლობაში ავევ შევიდა ჩრდილო ოსეთის ასსრ გიზელდონის რაიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, რის საფუძველზეც შეიქმნა საქართველოს შემადგენლობაში ახალხევის რაიონი, რომლის ფართობი 2000 კმ²-ს შეადგენდა [ლუკიანოვიჩი, 2015:56].

1946-48 წლებში ატენის ხეობის მთიანი ზონისა და შიდა ქართლის ეთნიკურად ოსებით დასახლებული ზოგიერთი სოფლის მოსახლეობამ (ზ. ახალსოფელი, იკვნევი, ღვედრეთი, ხვწე, წერეთი, ურიული, დიდთავი, ნადარბაზევი) სურვილი გამოთქვა ჩრდილოკავკასიაში, მოსახლეობისაგან დაცლილ ტერიტორიებზე გადასახლებასთან დაკავშირებით. ამისათვის სათანადო განცხადებით უნდა მიემართათ ადგილობრივი ხელისუფლებისათვის, რომელიც, თავის მხრივ, სიებს ცენტრში ათანხმებდა.

თუმცა, გადასახლების მსურველთა რიცხვი ბევრად მეტი აღმოჩნდა, ვიდრე ვარაუდობდნენ. ისინი გადასახლების მიზეზებად ადგილზე ცხოვრების მძიმე პირობებს, უგზოობას, უნაყოფო მიწებს, ან უმიწობას ასახელებდნენ.

მაღევე პროცესს თან დაერთო გაუთვალისწინებელი სირთულეებიც და ხელისუფლება გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდა.

რამდენადაც, გადასახლებულთა ძირითად საქმიანობას მეცხოველეობა წარმოადგენდა, ყველაზე მეტად საქართველოში ეს დარგი დაზარალდა. მაგ., 1946 წლის 11 ნოემბერს გორის რაიადმასკომი იხილავს საკითხს, გორის რაიონიდან დიდი წერეთის, ურიულისა და ხვწეს კოლმეურნეობის წევრთა მათი უძრავ-მოძრავი ქონებით ჩრდილოეთ ოსეთში მუდმივ საცხოვრებლად გადასვლასთან დაკავშირებით, რის გამოც, გორის რაიონის 1946 წლის მეცხოველეობის გეგმიდან ამოიღეს: 252 სულ მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, 369 სული ცხვარი და თხა, 6 ცხენი, 250 ფრთა ფრინველი და ა. შ. [გორის არქივი, 1946:654].

¹² დესეტინა [რუს: Десятина] – ძველებური რუსული მიწის საზომი ერთეული რუსეთის იმპერიაში, უდრის 2400 კვ. საჟენს (1,09 ჰექტარს). იხმარებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

როგორც ითქვა, გადასახლების სურვილს განსაკუთრებით მთიანი რეგიონის ნაკლებადმოსავლიანი მოსახლეობა გამოთქვამდა. 1948 წლის 13 მარტს გორის რაიადმასკომში შედის სოფ. ზემო ახალსოფლის კოლმეურნეობის წევრთა საერთო განცხადება: „ჩვენ, ზ. ახალსოფლის მოსახლენი 30 კომლის რაოდენობით ვცხოვრობთ მთაგორიან, სრულიად უვარგის და გამოუსადეგარ ადგილას ყველაზე ღარიბად, ამიტომ გთხოვთ ნება დაგვართოთ ჩრდილოეთ ოსეთში ჩვენი საცხოვრებლად გადასვლის გამო“ [გორის არქივი, 1948:768].

1948 წლის 27 იანვარს ტარდება სოფ. იკვნევის ბერიას სახელობის კოლმეურნეთა საერთო კრება, რომელსაც დასწრებია 46 კაცი, მათ შორის 19 ქალი, დღის წესრიგი: გორის რაიონიდან ჩრდილო კავკასიის გროზნოს ოლქის პერვომაისის რაიონში ჩვენი კოლმეურნეობის გადასვლისა და დასახლების შესახებ (მომხს. კოლმეურნეობის თავმჯდომარე ვ. ქერდიყოშვილი).

კრება აღნიშნავს: „დღევანდელი საცხოვრებელი ადგილი სოფ. იკვნევი ვერ აკმაყოფილებს ჩვენს მოთხოვნილებებს, სახნავ-სათესი ფართობები ნიაღვრებისაგან გაირეცხა და უმოსავლოა. განვიცდით სათესი და სათიბი ფართობების დიდ სიმცირეს და უგზობას. ამიტომ გადავწყვიტეთ, მუდმივ საცხოვრებლად გადავიდეთ ჩრდ. კავკასიაში“.

დოკუმენტს მოსდევს იკვნევის მაცხოვრებელთა სია (სულ 27 კომლი, მუზაშვილები, ხინჩაგაშვილები, ქერდიყოშვილები), მათ საკუთრებაში არსებული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის, ცხენის, ცხვრისა და თხის რაოდენობა (იხ: დანართი 1) და განცხადებები გროზნოს „ობლასთში“ ოჯახიანად გადასახლების სურვილის შესახებ. განცხადებები ერთი შინაარსისაა და ერთი ხელით ნაწერია, მათზე თანდართული ხელმოწერებიდან ჩანს, რომ ხელმომწერთა უმრავლესობა წერა-კითხვის უცოდინარი, ან ნაკლებად მცოდნეა (იხ: დანართი 2) [გორის არქივი, 1948:675].

იგივეს ითხოვს სოფ. ნადარბაზევის გლეხობა: „მოგახსენებთ, რომ ჩვენ ვცხოვრობთ მთაგორიან ადგილას, ეკონომიკურად ძალზე ჩამოვრჩებით რაიონზედ, ე. ი. რკინის გზასთან ვართ ძალზე დაშორებული და არც მანქანის გზა გვადგება. განათლებაშიც აუცილებად ჩამოვრჩებით ჩვენი ადგილის მიხედვით, აი სწორედ ამის გამო ამა წლის (იგულისხმება 1948 წ. - ი. ა.) 3. II-ს ჩვენი სოფლის მოსახლეობა 17 კომლიდან 16 კომლი შემოვიკრიბებით და გადავწყვიტეთ, რათა გადავსახლდეთ მაცხოვრებლად ჩრდილოეთ ოსეთში, რისთვისაც გთხოვთ დაგვართოთ ნება“ (მიმართვას ხელს აწერს 17 კაცი) [გორის არქივი, 1948: 727].

მალე პროცესმა ადგილზე თვითნებური და სტიქიური ხასიათი მიიღო და ხელისუფლება იძულებული გახდა საპასუხო ღონისძიებები გაეტარებინა. 1948 წლის 4 აპრილს სოფ. დიდთავის კოლმეურნეობის თავმჯდომარე ჩივის გორის რაიადმასკომში: „სოფ. დიდთავის კოლმეურნეობის წევრები მასიურად აიბარგნენ და ორჯონიკიძეში წავიდნენ“. ამავე წლის 8 ივნისს ჩატარებულა სოფ. ღვედრეთის კოლმეურნეობის წევრთა საერთო კრება, რომელსაც განუხილავს შოთა ცხომვილის, ასლან, კეკე და მამო ქისიშვილების, მარუშა ჯერანაშვილის და სხვების კოლმეურნეობიდან გარიცხვისა და მათი კუთვნილი საკარმიდამო ნაკვეთების ჩამორთმევის საკითხი, რადგან ისინი თვითნებურად წავიდნენ ოჯახებით ჩრდილოკავკასიაში“ [გორის არქივი, 1948:767].

1948 წლის 25 ივლისს გორის რაიონის სოფ. იკვნევის კოლმეურნეობის თავმჯდომარე ვლადიმერ ქერდიყოშვილი მიმართავს გორის რაისაბჭოს აღმასკომს¹³: „ვინაიდან ჩვენი კოლმეურნეობის წევრებს მთლიანად უნდათ გადასახლება ჩრდილოკავკასიაში, გროზნოს ოლქში, პერვომაისკის რაიონში მუდმივ საცხოვრებლად, ნაწილი ხალხისა არიან წასულნი 15 აპრილს აქეთ და ნაწილი კიდევ აქ იმყოფებიან. ...მათ (ჩრდილოკავკასიაში გადასახლებულებს –

¹³ სტილი დაცულია - ი. ა.

ი. ა.) მიზომილი აქვთ საკარმიდამო მიწის ნაკვეთები და მიღებული აქვთ საცხოვრებელი ბინები. ახლა, როგორც თქვენს მიერ ნებადაურთველნი, აღარ უშვებენ სამუშაოზე და აღარც საკარმიდამო მიწის ნაკვეთებს აძლევენ მოსავალს მაინც და თანაც გვიწერავენ ჩვენი ხალხი იქიდან რომ თავებს დავიხოცამთ აქაო, მაინც იქ ჩამომსვლელები აღარა ვართ ჩვენაო. აგრეთვე ადგილზე მყოფ ხალხსაც უნდათ წასვლა მუდმივ საცხოვრებლად, ვინაიდან მამული ძალიან გაგვიღარიბდა და წლიდან-წლამდის უფრო ნაკლებ მოსავალს ვღებულობთ და აღარ გვყოფნის რომ დავკმაყოფილდეს ჩვენი შვილები, და ამისათვის გთხოვთ მასზედ, რომ შეხვიდეთ ჩვენს მდგომარეობაში და ნება დაგვართოთ ჩვენს გადასახლებაზე” [გორის არქივი, 1948:675].

ცოტა ხნით ადრე, 1948 წლის 10 ივნისს საქართველოს კპ (ბ) ცკ-ის მდივნის კანდიდ ჩარკვიანის სახელზე შედის გორის რაიონის სოფ. ზემოახალსოფლის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფლის გულხანდისის კოლმეურნეობის თავმჯდომარის ვანო ჯებისაშვილის განცხადება: „ადგილობრივი ხელისუფლის ნება-დართვით ჩვენი სოფელი იქმნა წასული და დასახლებული ჩრდ. ოსეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში კოსტა ხეთაგურის რაიონში ა. წლის 9 მარტიდან და უკვე იქ კოლმეურნეობაში მუშაობენ, მიღებული აქვთ სახლები, საკარმიდამო მიწის ნაკვეთები. აქ გორის რაიონში დარჩენილია მხოლოდ საქონელი და მოხუცი ხალხი, მაგრამ გორის რაიონის ხელისუფლება აღარ გვაძლევს უფლებას წავასხათ საქონელი და გადავსახლდეთ მთლიანად. უკვე სამი კვირაა ჩამოსულები არიან საქონლის წასასხმელად, მივდივართ-მოვდივართ რაიონის ხელმძღვანელებთან და არ გვაძლევენ უფლებას რომ წავასხათ საქონელი ...საკვირველი საქმეა, ჯერ პირველად რაიონმა დაგვართო ნება გადასახლებისა, მათი ნება-დართვით წავიდნენ მუშა ხალხი, ზოგმა სახლები დაყიდეს და ეხლა კი რაიონი უფლებას არგვაძლევს საქონელის წასხმაზე ...აქ აღარ გვაქვს ნათესები და თუ დავრჩით ამა წელს ამ სოფელში მთლად გაწყდება მთელი საქონელი და მასთან ხალხიც“ [გორის არქივი, 1948:727].

ერთი კვირის შემდეგ (16 ივნისს), ვანო ჯებისაშვილს განცხადებით გორის რაიკომის მდივნის ი. ყუჯიაშვილსთვისაც მიუმართავს, მაგრამ, ამ შემთხვევაში განცხადების ტონი შედარებით კატეგორიულია: „თუ კიდევ უარი გაგვიცხადეს წასვლაზე - ძალით გავიქცევითო“ [გორის არქივი, 1948:727].

განცხადებას ადევს ყუჯიაშვილის რეზოლუცია: „ამხანაგ კეჩუაშვილს, მომელაპარაკეთ“. მოლაპარაკების დეტალები უცნობია, მაგრამ ძნელი არ არის იმის გარკვევა, თუ რით დამთავრდა მათი „მოლაპარაკება“: 17 ივნისს გორის რაიკომის მდივნის სახელზე შედის ვანო ჯებისაშვილის ახალი განცხადება „აღარ შემიდლიან ასეთ დგმოიარობაშიდ (sic – ი. ა.) მუშაობა და ამიტომ გთხოვთ, რათა გამანთავისუფლოთ თავმჯდომარეობიდანო“ [გორის არქივი, 1948:727]. გასარკვევი მხოლოდ ის არის, „ასეთ მდგომარეობაში“ ჯებისაშვილი სოფელმა ჩააყენა თუ ხელისუფლებამ.

ჩრდილოკავკასიაში გადასახლების მსურველთათვის ადგილობრივი ხელისუფლების ყოყმანისა და თავშეკავების მიზეზი მალევე ხდება გასაგები. 1948 წლის 29 ივნისს გორის რაიკომისაკომს, ჩრდილოკავკასიიდან, გროზნოს პირველი მაისის რაიონის აღმასკომის თავმჯდომარის ი. ლევჩენკოს პასუხი მოსდის: „თქვენი წერილის პასუხად, 1 მაისის რაიონში კოლმეურნეთა გადასახლების აკრძალვის თაობაზე გაცნობებთ, რომ კოლმეურნეები ბერიასა და მახარაძის სახ. კოლმეურნეობებიდან ჩვენს რაიონში ჩამოსახლდნენ ყოველგვარი ქონების გარეშე და ჩვენი აკრძალვის მიუხედავად, სურვილი აქვთ აქ დარჩენისა.

გთხოვთ აცნობოთ ზემოაღნიშნული კოლმეურნეობების თავმჯდომარეებს მათი დაუყოვნებლივ გამოწვევის შესახებო“ [გორის არქივი, 1948:727].

ჩრდილოკავკასიაში გადასახლების სურვილი ხსნებული სოფლების მოსახლეობას მეტად აღარ გამოუთქვამს, მით უფრო, რომ 1956 წელს დეპორტირებულ ჩრდილოკავკასიელთა რეაბილიტაცია განხორციელდა და ისინი საკუთარ კერებს დაუბრუნდნენ.

1957 წლის დასაწყისში რუსეთმა საქართველოსთან შეთანხმების მიღწევის გარეშე გააუქმა ახალხვევის ადმინისტრაციული რაიონი და კვლავ თავის ტერიტორიას შეუერთა აქამდე ყაზბეგის რაიონის დაქვემდებარებაში მყოფი რამდენიმე სოფელი [ლუკიანოვიჩი, 2015:56-57].

1957 წლის 10 იანვარს საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭო იღებს გადაწყვეტილებას, დუშეთისა და ყაზბეგის რაიონების ტერიტორიის ნაწილის საქართველოს სსრ შემადგენლობიდან რსფსრ შემადგენლობაში გადაცემისა და მათ შორის 1944 წლის 7 მარტამდე არსებული სახელმწიფო საზღვრის აღდგენის შესახებ [ვარდოსანიძე, 2016:278].

უკან დაბრუნდა გორის რაიონიდან გადასახლებულთა გარკვეული ნაწილიც. 1963 წლის 10 იანვარს გორის რაიონის აღმასკომი იხილავს საკითხს „გორის რაიონულ ადმინისტრაციულ ტერიტორიულ დაყოფაში ზოგიერთი ცვლილებების შესახებ“, რომელშიც ნათქვამია: „სოფლები ზემო და ქვემო ურიული, რომელიც გადასახლდა 1944 წელს ჩრდილო ოსეთის ავტონომიურ ოლქში გაუქმებულ იქნა საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1944 წლის ბრძანებულებით, მაგრამ ამ სოფლების მცხოვრებთა გარკვეული ნაწილი კვლავ დაბრუნდა და დასახლდა ამ სოფლების ტერიტორიაზე. ამჟამად ურიულში ცხოვრობს 11 კომლი 59 მცხოვრებით ...ამიტომ გორის რაიონის მშრომელთა საბჭოს აღმასკომს მიზანშეწონილად მიაჩნია ზემო და ქვემო ურიული სოფლების აღდგენა ერთი სოფლის ურიულის სახელწოდებით“ [გორის არქივი, 1963:1499].

90-იანი წლების მოვლენების დროს ატენის ხეობის ეთნიკურად ოსი მოსახლეობის დადი ნაწილი კვლავ ჩრდილო კავკასიაში გადასახლდა, განსაკუთრებით ეს შეეხო ტანას ხეობის მთიანი ნაწილის სოფლებს: იფნარას, პიტნარას, ურიულს, ტამს, სახორცეს და სხვ., რომლების მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილია და ამჟამად ნასოფლარებს წარმოადგენენ.

გამოყენებული ლიტერატურა

- alimbarashvili, i. (2011). *lek'ianoba aghmosavlet sakartveloshi*. tbilisi: ak'ademiuri ts'igni. (ალიმბარაშვილი, ი. (2011). *ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში*. თბილისი: აკადემიური წიგნი.).
- alimbarashvili, i. (2015). *kartl-imeretis urtiertobis sak'itkhis gark'vevisatvis XVI s. 10-ian ts'lebshi. goris ssuniversit'et'is VII saertashoriso k'onperentsiis masalebi*. tb. (ალიმბარაშვილი, ი. (2015). *ქართლ-იმერეთის ურთიერთობის საკითხის გარკვევისათვის XVI ს. 10-იან წლებში. გორის სს უნივერსიტეტის VII საერთაშორისო კონფერენციის მასალები*. თბ.).
- alimbarashvili, i. (2016). *zedavelas brdzolebi*. tb. (ალიმბარაშვილი, ი. (2016). *ზედაველას ბრძოლები*. თბ.).
- alimbarashvili, i. (2020). *t'anas kheobis mplobelobisa da eksp'rop'riatsiis sak'itkhisatvis. goris sakhelmts'ipo universit'et'is davit aghmasheneblis VI saertashoriso k'onperentsia. gori*. (ალიმბარაშვილი, ი. (2020). *ტანას ხეობის მფლობელობისა და ექსპროპრიაციის საკითხისათვის. გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დავით აღმაშენებლის VI საერთაშორისო კონფერენცია*. გორი).
- bagrat'ioni, i. (1986) *kartl-k'akhetis aghts'era*. t'ekst'i gamosatsemad moamzades, gamok'vleva da sadzieblebi daurtes tina enukidzem da guram bedoshvilma. tb. (ბაგრატიონი, ი. (1986) *ქართლ-კახეთის აღწერა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა. თბ.).
- bedoshvili, g. (2002). *kartul t'op'onimta ganmart'ebit-et'imologiuri leksik'oni*. tb. (ბედოშვილი, გ. (2002). *ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი*. თბ.).
- berdzenishvili, n. (1937). *peodaluri urtiertobidan XV sauk'uneshi (dok'ument'ebi k'rit'ik'uli ts'erilit)*. masalebi sakartvelosa da k'avk'asiis ist'oriisatvis. nak'v. I, tb. (ბერძენიშვილი, ნ. (1937). *ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით)*. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. I, თბ.).
- berdzenishvili, n. (1940) - *dok'ument'ebi sakartvelos sotsialuri ist'oriidan*. t'. I, tb. (ბერძენიშვილი, ნ. (1940) - *დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან*. ტ. I, თბ.).
- berdzenishvili, n. (1966). *gzebi rustavelis ep'okis sakartveloshi*. tb. (ბერძენიშვილი, ნ. (1966). *გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში*. თბ.).
- gamqrelidze, g. (2013). *kartlis tskhovrebis t'op'oarkeologiuri leksik'oni*. tb. გამყრელიძე, გ. (2013). *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*. თბ.
- gvasalia, j. (1983). *aghmosavlet sakartvelos ist'oriuli geograpiis nark'vevebi*. tb. (გვასალია, ჯ. (1983). *აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები*. თბ.).
- goris arkivi, (1946). *sakartvelos erovnuli arkivis t'erit'oriuli organo. goris raionuli arkivi*. pondi 4, anats'eri 1, sakme 654, gv. 24. (გორის არქივი, (1946). საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო. *გორის რაიონული არქივი*. ფონდი 4, ანაწერი 1, საქმე 654, გვ. 24.).
- goris arkivi, (1948). *sakartvelos erovnuli arkivis t'erit'oriuli organo. goris raionuli arkivi*. pondi 4, anats'eri 1, sakme 675, 727. (გორის არქივი, (1948). საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო. *გორის რაიონული არქივი*. ფონდი 4, ანაწერი 1, საქმე 675, 727).

- goris arkivi, (1963). sakartvelos erovnuli arkivis t'erit'oriuli organo. *goris raionuli arkivi*. pondi 4, anats'eri 1, sakme 1499. (გორის არქივი, (1963). საქართველოს ეროვნული არქივის ტერიტორიული ორგანო. *გორის რაიონული არქივი*. ფონდი 4, ანაწერი 1, საქმე 1499).
- dolidze, i. (1977). sasamartlo ganchinebani (XVIII-XIX ss.). *kartuli samartlis dzegebi*. t'. VI. t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto isidore dolidzem. tb. (დოლიძე, ი. (1977). სასამართლო განჩინებანი (XVIII-XIX სს.). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VI. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.).
- dolidze, i. (1981). sasamartlo arza-okmebi. *kartuli samartlis dzegebi*. t'. VII. t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto isidore dolidzem. tb. (დოლიძე, ი. (1981). სასამართლო არზა-ოქმები. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VII. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.).
- dolidze, i. (1985). sasamartlo arza-okmebi da k'erdzosamartlebrivi akt'ebi. *kartuli samartlis dzegebi*. t'. VIII. t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto isidore dolidzem. tb. (დოლიძე, ი. (1985). სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო სამართლებრივი აქტები. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. VIII. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. თბ.).
- vardosanidze, s. guruli, v. kharadze, k'. jikia, l. k'varatskhelia m. (2016). *sakartvelos sakhelmts'ipo sazghvris ist'oria*. tb. (ვარდოსანიძე, ს. გურული, ვ. ხარაძე, კ. ჯიქია, ლ. კვარაცხელია მ. (2016). *საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის ისტორია*. თბ.).
- tabuashvili, a. (2012). „mepis sadrososh“ aghts'eris davtari (XVIII s. II nakhevari). *iv. javakhishvilis sakh. tbilisis sakhelmts'ipo universit'et'is sakartvelos ist'oriis inst'it'ut'is shromebi*. V. tb. (თაბუაშვილი, ა. (2012). „მეფის სადროშოს“ აღწერის დავთარი (XVIII ს. II ნახევარი). *ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*. V. თბ.).
- taqaishvili, e. (1910). *sakartvelos sidzveleni*. t'. II. tb. (თაყაიშვილი, ე. (1910). *საქართველოს სიძველენი*. ტ. II. თბ.).
- taqaishvili, e. (1920). *sakartvelos sidzveleni*. t'. III. tb. (თაყაიშვილი, ე. (1920). *საქართველოს სიძველენი*. ტ. III. თბ.).
- taqaishvili, e. (1951). ksnis saeristavos st'at'ist'ik'uri aghts'eriloba. *tbilisis sakh. universit'et'is shromebi*. t'. 45. tb. (თაყაიშვილი, ე. (1951). ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა. *თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები*. ტ. 45. თბ.).
- k'avlelishvili, e. (2016). dimit'ri meghvinetkhutsesishvili da veres ghmrtismshoblis sakhelobis ek'lesiis ts'arts'erebi. *goris sakhelmts'ipo sasts'avlo universit'et'is ist'oriisa da arkeologiis tsent'ris shromata k'rebuli*. # 13; tb. (კავლეიშვილი, ე. (2016). დიმიტრი მეღვინეთხუცესიშვილი და ვერეს ღმრთისმშობლის სახელობის ეკლესიის წარწერები. *გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული*. # 13; თბ.).
- k'ak'abadze, s. (1924). kartuli sakhelmts'ipoebriobis genezisis sak'itkhebi. „*saist'orio moambe*». ts'igni I. t'p. (კაკაბაძე, ს. (1924). ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. „*საისტორიო მოამბე*». წიგნი I. ტფ.).

- k'ak'abadze, s. (1925). *parsadan gorgijanidzis ist'oria. „saist'orio moambe”*. ts'igni II. t'p. (კაკაბაძე, ს. (1925). ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. „საისტორიო მოამბე”. წიგნი II. ტფ.).
- luk'ianovich, k. (2015). *sakartvelos chrdiloeti sazghvris st'rat'egiuli gadasasvlelebi da mati roli kveqnis usaprtkxoebashi (geop'olit'ik'uri da ist'oriuli analizi)*. nashromi shesrulebuli dokt'oris ak'ademiuri khariskhis mosap'oveblad. tb. (ლუკიანოვიჩი, ქ. (2015). საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვრის სტრატეგიული გადასასვლელები და მათი როლი ქვეყნის უსაფრთხოებაში (გეოპოლიტიკური და ისტორიული ანალიზი). ნაშრომი შესრულებული დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ.)
- mak'alatia, s. (1957). *at'enis kheoba*. tb. (მაკალათია, ს. (1957). ატენის ხეობა. თბ.).
- meskhi, t. (2010). *berdznuli element'i at'enis kheobis t'op'onimik'ashi da at'enis sioni*. tb. (მესხი, თ. (2010). ბერძნული ელემენტი ატენის ხეობის ტოპონიმში და ატენის სიონი. თბ.).
- michit'ashvili, m. (2016). *satsitsianos ist'oria*. ts'igni I. tb. (მიჩიტაშვილი, მ. (2016). საციციანოს ისტორია. წიგნი I. თბ.).
- muskhelishvili, d. (1980). *sakartvelos ist'oriuli geografiis dziritadi sak'itkhebi*. t'. II. tb. (მუსხელიშვილი, დ. (1980). საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. II. თბ.).
- otkhmezuri, g. (1996). *shida kartlis mtianetis ep'igrapik'a*. ts'ignshi: „osta sak'itkhi”. ak'ak'i bakradzisa da omar chubinidzis red. gori-tbilisi. (ოთხმეზური, გ. (1996). შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა. წიგნში: „ოსთა საკითხი”. აკაკი ბაქრაძისა და ომარ ჩუბინიძის რედ. გორი-თბილისი).
- p'avliashvili, e. (2019). *at'eni ts'erilobiti ts'qaroebis mikhedvit*. nashromi shesrulebuli ist'oriis magist'ris ak'ademiuri khariskhis mosap'oveblad. tb. (პავლიაშვილი, ე. (2019). ატენი წერილობითი წყაროების მიხედვით. ნაშრომი შესრულებული ისტორიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ.).
- zhordania, t. (1892). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa*. shek'rebili, kronologiadats'qobili, akhsnili da gamotsemuli t. zhordanias mier. ts'igni II. t'p. (ჯორდანია, თ. (1892). ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჯორდანიას მიერ. წიგნი II. ტფ.).
- zhordania, t. (2018). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa*. shek'rebili, kronologiadats'qobili, akhsnili da gamotsemuli t. zhordanias mier. ts'igni II. tb. (ჯორდანია, თ. (2018). ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჯორდანიას მიერ. წიგნი II. თბ.).
- zhordania, t. (1967). *kronik'ebi da skhva masala sakartvelos ist'oriisa*. shek'rebili, kronologiadats'qobili, akhsnili da gamotsemuli t. zhordanias mier. ts'igni III (1700 ts'lidan XIX sauk'unis 60-ian ts'lebamde). gamosatsemad moamzades givi zhordaniam da shota khantadzem. tb. (ჯორდანია, თ. (1967). ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჯორდანიას მიერ. წიგნი III (1700 წლიდან XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჯორდანია და შოთა ხანთაძემ. თბ.).
- sakartvelos, (1990). *sakartelos ist'oriisa da khurotmodzghvrebis dzeglta aghts'eriloba*. t'. V. tb. (საქართველოს, (1990). საქართველოს ისტორიისა და ხუროთმოძღვრების ძეგლთა აღწერილობა. ტ. V. თბ.).

- surguladze, i. (1970). *kartuli samartlis dzeglebi*. t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi iv. surguladzem. tb. (სურგულაძე, ი. (1970). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები ივ. სურგულაძემ. თბ.).
- surguladze, m. (2019). *dok'ument'uri ts'qaroebi XVII sauk'unis I nakhevriv kartlisa da k'akhetis mepeebis shesakheb*. t'. I. mzia surguladzis red. tb. (სურგულაძე, მ. (2019). *დოკუმენტური წყაროები XVII საუკუნის I ნახევრის ქართლისა და კახეთის მეფეების შესახებ*. ტ. I. მზია სურგულაძის რედ. თბ.).
- shoshiashvili, n. (1980). *lap'idaruli ts'arts'erebi I (aghmosavlet da samkhret sakartvelo V-X ss.)*. sheadgina da gamosatsemad moamzada n. shoshiashvilma. tb. შოშიაშვილი, ნ. (1980). *ლაპიდარული წარწერები I (აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო V-X სს.)*. შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ.
- tsagareishvili, e. (1965). *ioane draskhanak'ert'eli. somkhetis ist'oria*. somkhuri t'ekst'i kartuli targmanit, gamok'vlevita da sadzieblebit gamostsa e. tsagareishvilma. tb. (ცაგარეიშვილი, ე. (1965). *იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია*. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბ.).
- qaukhchishvili s. (1955). *kartlis tskhovreba I*. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb. (ყაუხჩიშვილი ს. (1955). *ქართლის ცხოვრება I*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.).
- qaukhchishvili, s. (1959). *kartlis tskhovreba II*. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb. (ყაუხჩიშვილი, ს. (1959). *ქართლის ცხოვრება II*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.).
- qaukhchishvili, s. (1973). *vakhusht'i bat'onishvili aghts'era sameposa sakartvelosa. kartlis tskhovreba IV*. t'ekst'i dadgenili qvela dziritadi khelnats'eris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. tb. (ყაუხჩიშვილი, ს. (1973). *ვახუშტი ბატონიშვილი აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ.).
- javakhishvili, iv. (1983). *tkhzulebani*. t'. II. tb. (ჯავახიშვილი, ივ. (1983). *თხზულებანი*. ტ. II. თბ.)
- jikia, s. (2009). *1728 ts'lis tbilis vilaietis didi davtari*. ts'igni I. osmaluri t'ekst'i kartul targmanit, shesavlit, gamok'vlevita da paksimiliebit gamostses ak'ad. sergi jikiam da p'rop. nodar shengeliyam. tb. (ჯიქია, ს. (2009). *1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი*. წიგნი I. ოსმალური ტექსტი ქართულ თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილიებით გამოსცეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. თბ.)
- Акты, (1866). *Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею*. т. I. Тифл.
- Акты, (1868). *Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею*. т. II. Тифл.
- Акты, (1870). *Акты Собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею*. т. IV. Тифл.
- Баберовский Й. (2004). *Преступление века: Рождение чеченской войны из духа Сталинского террора*. <https://inosmi.ru/inrussia/20040911/212867.html> (11.09.2004).
- Гамкрелидзе, Т. Иванов, . В. (1984). *Индоевропейский язык и Индоевропейцы*. Реконструкция и Историко -Типологический Анализ Праязыка и Протокультуры. т. II. Тб.
- Документы, (1954). *Документы по истории Грузии (1862-1917)*. т. I. Ч. I. Под. ред. проф. Ш.К. Чхетия. Тб.
- Иоселиани, Пл. (1850). *Города существовавшие и существующие в Грузии*. Тф.
- Кавказский, (1846). *Кавказский календарь*. Тифл.

- Патканов, К. (1877). *Армянская география VII в.* Текст и перевод с присовокуплением карт и объяснительных примечаний издал К. П. Патканов. Санкт Петербург.
- Свод, (1893). *Свод статистических данных о населении Закавказского края извлечённых из посемейных списков 1886 г.* Тифлись.

დანართი 2

სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმების

სამუზეუმო ობიექტი	სამუზეუმო	მუზეუმის	მუზეუმის	მუზეუმის	მუზეუმის
სახელი	მუზეუმის	მუზეუმის	მუზეუმის	მუზეუმის	მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	10	65	2	27	3 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	6	1	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	5	1	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	6	3	-	2	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	3	3	-	4	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	8	2	-	15	2
მუზეუმის ობიექტი	3	-	-	4	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	9	2	-	-	1,5 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	14	-	-	13	1,5
მუზეუმის ობიექტი	11	6	2	6	2
მუზეუმის ობიექტი	4	1	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	6	2	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	7	3	-	-	1,5
მუზეუმის ობიექტი	6	1	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	4	-	-	3	1,5
მუზეუმის ობიექტი	8	-	-	2	1,5
მუზეუმის ობიექტი	6	1	-	4	1,5
მუზეუმის ობიექტი	7	4	-	15	2
მუზეუმის ობიექტი	3	1	-	7	2
მუზეუმის ობიექტი	6	1	-	3	1,5
მუზეუმის ობიექტი	11	1	1	24	4
მუზეუმის ობიექტი	10	4	1	35	4
მუზეუმის ობიექტი	11	5	-	30	2,5
მუზეუმის ობიექტი	6	4	-	20	3 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	2	1	-	-	1 მუზეუმის
მუზეუმის ობიექტი	11	3	-	13	1,5